
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNURƏ MAHMUDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aynuram@rambler.ru

MƏSİHİ YARADICILIĞINDA FÜZULİ TƏSİRİ

Açar sözlər: Füzuli, Məsihi, təsir, məsnəvi, qəzəl

Ключевые слова: Фузули, Месихи, влияние, месневи, газель

Key words: Fuzuli, Mesih, influence, masnavi, ghazal

XVI əsrdən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Füzuli yaradıcılığı məhək daşı olmuş, hər dövrdə fərqli, spesifik şəkildə öz varlığını göstərmiş, ədəbiyyatı yönləndirmişdir. Bu günə qədər də Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli təsiri davam etməkdə, Füzuli ənənələri yaşamaqdadır. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış, fərqli görüşlərə sahib olan ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığına əsaslanaraq deyə bilərik ki, XVI əsrdən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında və ədəbiyyatın yönləndirilməsində Füzuli yaradıcılığının rolu məsələsi füzulişünaslıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “türkcə iri janrlarda yazılmış əsərlərdə də Füzuli təsirini görməmək mümkün deyil” (2, 26). Burada xüsusilə Məsihinin “Vərqa və Gülşə” və Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Füzuli ədəbi məktəbinin XVII əsr nümayəndələrindən olan Rükəddin Məsud Məsihinin yaradıcılığı bu ədəbi məktəbin inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələni təşkil etmişdir. Füzuli ədəbi məktəbi əsasən qəzəl yaradıcılığına əsaslanmış və onun izi ilə gedənlərin də Füzulinin qəzəllərindən təsirlənərək yaradıcılıqlarında Füzuli sənətindən bəhrələnmişlər. Məsihi Füzuli sənətkarlığını onun həm kiçik həcmli əsərlərindən, həm də iri həcmli epik əsərlərindən ilhamlanaraq öyrənmişdir. Məsihinin “Vərqa və Gülşə” adlı məsnəvisi Füzulinin şah əsərlərindən olan “Leyli və Məcnun”un təsiri ilə yazılmışdır. Bu məsnəvidə Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə bir çox müştərək məqamların ortaya çıxması artıq XVII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbinin epik janrdə izləndiyini və inkişaf etdiyini bizlərə müşahidə etmək imkanı verir.

Məsihinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kiçik və böyük həcmli bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu

tədqiqatlardan H.Araslının, M.H.Təhmasibin, M.Seyidovun, M.Quluzadənin, A.Rüstəmovanın, Ə.Səfərlinin və b. tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. Məsihi-dən Füzuli ədəbi məktəbinin bir nümayəndəsi olaraq bəhs ediriksə, qeyd etməliyik ki, Məsihi XVII əsr Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli təmsilçilərindən biridir. Onun “Vərqa və Gülşə” məsnəvisi Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun təsiri ilə yazılmış dəyərli əsərlərdən biridir.

“Məsihi” monoqrafiyasında Məsihi yaradıcılığını bir çox istiqamətdə araşdırmış Ə.Səfərli tədqiqatının bölmələrindən birini “Füzuli yaşayır və sevilir” adlandırmış və XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinin davam etdirilməsindən bəhs etmişdir: “XVII yüzillik ədəbiyyatında Füzuli ənənələri davam və inkişaf etdirilirdi. Bir sıra şairlər böyük şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən öyrənir, yaradıcılığının yüksək ictimai-fəlsəfi məzmunundan, qabaqcıl ideyalarından ruhlanırdılar. Füzuli şeiri klassik sənətin ən gözəl və mükəmməl nümunəsi kimi ədəbi-tarixi inkişafa dərin təsir göstərmiş, istedadlı sənətkarlar üçün ilham və zövq mənbəyinə çevrilmişdi” (4, 25). XVII əsrin Füzuli ədəbi məktəbinin inkişaf və yüksəliş dövrü olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında Füzuli təsirinin yaradıcı şəkildə üzə çıxaraq əlamətdar olduğu bir dövrdür. “Həmin dövrlərdə yazıb-yaradan Sadiq bəy Əfşar, Məsihi, Mirzə Möhsün Təsir Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və başqa sənətkarların əsərlərində Füzuli sənətinin təsiri çox qabarıqdır. Ancaq bu ədəbi təsir ənənəyə yaradıcı münasibətlə bir yerdə diqqətə çatmaqdadır. Bu şairlərin hamısı sərbəst düşüncə və orijinal təfəkkürü ilə seçilən, özünə məxsus yaradıcı siması olan sənətkarlardır” (4, 25-26). Adıçəkilən bu sənətkarlar arasında Məsihinin əsəri həcminə görə və ehtiva etdiyi təsirə görə xüsusilə seçilir.

Məsihinin ənənəvi mövzuda Füzuli təsiri və şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan, bu ənənənin qovuşuq şəkildə üzə çıxdığı bir əsər yaratması Füzuli ədəbi məktəbinin uğuru hesab edilməlidir. Şərq ədəbiyyatında iki gəncin sevgisindən bəhs edən, onların adı ilə adlandırılan bir sıra əsərlər həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda vardır. Məsihi belə bir mövzunu işləyərək onu Füzuli ənənəsi çərçivəsində, lakin özünəməxsus şəkildə təqdim edə bilmişdir. Ə.Səfərli yuxarıda adıçəkilən tədqiqatında məsələnin bu tərəfini təfəsilatı ilə araşdırmışdır. “Məsihi əfsanəni doğma ənənələrlə bağlamaqla, ona yaradıcı münasibət bəsləmişdir. Qələmə aldığı mövzunu Füzulinin “Leyli və Məcnun” dastanı biçimi və ruhunda canlandırmaqla, böyük şairin ədəbi priyom və üsullarından faydalanmışdır” (4, 61).

“Vərqa və Gülşə” məsnəvisində Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə səsləşən, Füzulinin açdığı yolla, onun tərzinə uyğun yaradılmış ünsürlər çoxdur. Əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri, bir çox epizodların Füzuli

qələmindən çıxmış kimi təsir bağışlaması, forma və məzmun eyniliyi bu təsirin daha dərin olduğunu düşünməyimizə əsas verir. Məsihinin əsərinin orijinal əsər olması şübhəsizdir. Bu da şübhəsizdir ki, Məsihi böyük ustadını diqqətlə izləmiş, onun əsərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş və bu təsiri əsərində əridərək özünküləşdirə bilmişdir. Örnək olaraq hər iki məsnəvidən bir neçə parçanı müqayisə etmək olar. Füzuli öz məsnəvisində Leyli ilə Məcnunun rastlaşması səhnəsində onları müxtəlif bənzətmələrlə qarşılaşdırır:

Leyli demə - şəm'i-məclisəfruz,

Məcnun demə - atəşi-cigərsuz.

Leyli demə - cənnət içrə bir hur,

Məcnun demə - zülmət içrə bir nur.

Leyli demə - övci-hüsnə bir mah,

Məcnun demə - mülki-eşqə bir şah.

Leyli demə - bir yeganeyi-dəhr,

Məcnun demə - bir fəsaneyi-şəhr.

Leyli - çəməni-bəla nihali,

Məcnun – fələki-vəfa hilali.

Leyli - məhi-asimani-həşmət,

Məcnun - şəhi-kişvəri-mələmət.

Leyli - səfi-əhli-hüsn əmiri,

Məcnun - səri-kuyi-qəm fəqiri.

Leyli işi - işvəvü kirişmə,

Məcnun gözü yaşı çeşmə-çeşmə.

Leyliyü nişati-hüsn kami,

Məcnunü bəlayi-eşq dami.

Leyliyü lətafəti-dilaray,

Məcnunü mələməti-qəməfzay.

Leylidə kəməli-hüsn ilə zövq,

Məcnunda cəməli-Leyliyə şövq.

Leyli - sədəfi-həyayə bir dür,

Məcnuna onunla min təfaxür.

Leylidə vüsali-dust meyli,

Məcnunda həm arizuyi-Leyli (1, 67-68).

Məsihi isə bu bənzətmələrdən Vərqa və Gülşanın doğulduğu zaman onların gözəlliyinin təsviri üçün istifadə edir:

Oğlan demə, övci-qədr mahi,

Qız söyləmə, hüsn padşahi.

Oğlan demə, nuri-çeşmi-aləm,

Qız söyləmə, xəstə canə mərhəm

Oğlan demə, mayeyi-səbahət,

Qız söyləmə mülki-canə afət.
Oğlan demə ol məlik nişanə,
Qız söyləmə fitneyi-zəmanə.
Oğlan demə müştəriyi-iqbal,
Qız söyləmə Zöhreyi-nükufal.
Göstərdi oğul hümam nəxli,
Qız verdi rütəb hilal nəxli (3, 57).

Bənzətmələr arasındakı bu uyğunluğu Ə.Səfərli də ayrıca qeyd etmişdir: “Hər iki nümunədəki beytlərdə misralar arasında da bir bədii-məntiqi ardıcılıq, məna əlaqəsi vardır. Məsihinin sevgililər üçün seçdiyi bənzətmələr də Füzuli təşbihlərinin eyni olmayıb mənaca bir qədər fərqlənir. Füzulidə Leyli və Məcnun ulduz, atəş, hur, ay, eşq şahı, fələk və s. bənzədilir. Məsihidə isə “oğlanla qız” - Vərqa ilə Gülşə üçün xəstə cana mərhəm, gözəllik mayəsi, can mülkünə afət, Zöhrə və Müştəri ulduzları və s. bənzətmələr işlədilir. Məsihi də ustadı kimi təşbihlərinin məna və məntiqi butövlüyünü gözləyərək, onların bir-birinə nisbətən olduğu kimi əsərin məzmunu və surətlərin iç-könül gözəlliyi ilə də uyğun şəkildə götürülmüşdür” (4, 189). Həmçinin Leylinin, Gülşanın hüquqsuzluqlarından şikayətlənmələri, dərdi-dillərini şama, pərvanəyə ərz etmələri, analarının onlara öyüd verməsi, Vərqanın çərxə, müxtəlif ulduzlara, Məcnunun dağa, ceyrana, kəbutərə xitabları və s. bu kimi ortaq xüsusiyyətlər hər iki şairin əsas qəhrəmanlarının obrazlarında bənzər tərəflərin olmasından xəbər verir. Məsihinin ustad Füzulidən öyrəndiyini, onun sənətindən bəhrələndiyini göstərən epizodlardan nümunələrin çox sayda təqdim edilməsini burada yersiz hesab etdik.

Məsihi də məsnəvisini Füzuli kimi qəzəllərlə süsləmişdir. Füzulinin məsnəvisində 24, Məsihinin məsnəvisində isə 10 qəzəl vardır. Füzuli qəzəllərinin bir neçəsi, Məsihi qəzəllərinin isə hər ikisindən biri eyni qafiyəli, yaxud eyni rədiflidir. “Füzulidə olduğu kimi, Məsihidə də qəzəllər, surətin daxili aləmini açmağa, ovqatını, duyğu və düşüncələrini təsirli, şairanə ifadə etməyə yardım edir. Sevgi mövzusunda yazılmış bu lirik şeirlərdə sevgilinin dəruni aləmi, incə, həzin və məlahətli bir bədii dil ilə işıqlandırılır. Şair hər bir qəzəli ayrıca bir hadisənin sonunda və sevgililərin çətin və sıxıntılı məqamı ilə bağlı verdiyi üçün, bu qəzəllərində bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə və fikir vüsəti daha qabarıq və tərəvətlidir” (4, 196). Məsihinin qəzəllərində də Füzuli tərzini özünü göstərir. İdeya-estetik baxımdan bu qəzəllər Füzulinin qəzəlləri ilə nə qədər yaxından səsleşirsə, bir o qədər də dil-üslub, ifadə baxımından onlar arasında əlaqənin olduğu aşkardır. Məsihi füzuliyənə tərzini məsnəvinin sonuna qədər saxlaya bilmişdir. Ayrı-ayrı epizodların təsvirində, məsnəviyə daxil olan 10

qəzəlində Füzuli təsiri xüsusi diqqət çəksə də, bir tam olaraq əsər bütünlüklə Füzuli ənənələrinin davam etdirilməsində əhəmiyyətli mərhələ olmuşdur.

Füzulidən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı Nizami təsiri ilə qovuşuq şəkildə Füzuli tilsiminə düşür. “XVII-XVIII əsrlərdə ənənəvi mövzu və motivlərdən uzaqlaşaraq epik şeirə yeni-yeni süjetlərin gəlməsi, ideya-mövzu axtarış və yenilikləri, bir sözlə Nizami “Xəmsə”sinin məhvərindən çıxmaq halları özünü göstərirdi. Hər iki əsrdə ictimai mühitlə, real həyat və hadisələrlə səsleşən yeni tipli epik əsərlərin meydana çıxması xüsusilə diqqəti cəlb edir” (5, 85). Buna baxmayaraq, bu dövr ədəbiyyatında da Füzuli ədəbi məktəbi çiçəklənməkdə, həm iri, həm də kiçik həcmli əsərlərdə Füzuli təsiri davam etməkdə idi.

XVI-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuli təsiri ilə əlamətdardır. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ədəbi məktəbi özünün təşəkkülü və formalaşması prosesini keçirir. Füzuli davamçılarından Füzuli ədəbi məktəbinin seçilən nümayəndəsi adlanmağa layiq olanlar da, ən yaxşı halda, onun sənət prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq yaradıcılıqlarına tətbiq edənlər də olmuşdur. Füzulinin sənətində üzə çıxan cəsarəti bəzən onun davamçılarını qorxutmuşdur. Füzuli davamçıları ustaları kimi mübaliğədə, müqayisədə irəli gedə bilməmişlər. Füzuli bu sahədə özünə rəqib və hədd bilməmiş, ən ağılasığmaz mübaliğəsində, müqayisəsində belə real zəmindən, öz polad məntiqindən ayrılmamışdır. Füzuli davamçıları bu sahədə müəyyən mənada ustaddan geri qalmışlar. Bir sıra şair yaradıcılığında Füzuli sənətinin yalnız sönlük əksini yarada bilmişdir. Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirənlər arasında Füzulinin üslubunu, düşüncələrini, fəlsəfəsini davam, inkişaf, təqlid etməyə, ötüb keçməyə çalışanlar olmuşdur. Məshî isə öz “Vərqa və Gülşə” məsnəvisi ilə Füzuli təsirini yaradıcılığında ən yaxşı şəkildə büruzə vermiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə özünün və dəyərli əsərinin adını yazdıra bilmişdir.

Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin Füzuli təsiri ilə yazılmış əsərlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, onların heç biri Füzuli mətninə ekvivalent, yaxud rəqib ola bilməmişdir. Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin bu əsərləri ilə Füzuli əsərləri arasında kompozisiya, həcm, bədii vasitələr və s. müxtəlif məsələlərdə fərqlər mövcud olsa da, onların hamısını vahid bir ideyada birləşdirən Füzuli tərzində, Füzuli təbiətində yazmağa çalışmalarıdır. Bu əsərlərin və şairlərin meyarı Füzulidir, Füzuli sənətidir.

Ədəbiyyat

1. Füzuli M. Əsərləri: Altı cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 336 s.
2. Kərimov P., Hüseyni M. Ön söz // XVII əsr Azərbaycan lirikası (Antologiya). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
3. Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.

-
-
4. Səfərli Ə. Məsihi. Bakı: Gənclik, 1992, 232 s.
 5. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı: Yazıçı, 1982, 206 s.

A.Махмудова

**Влияние Фузули на творчество Месихи
Резюме**

Творчество Рукнаддина Масуда Месихи, одного из представителей литературной школы Фузули XVII века, стало важной вехой в развитии этой литературной школы. Литературная школа Фузули в основном основывалась на творчестве газели, а те, кто следовал за ним, учились творчеству у Фузули под влиянием газелей поэта. Месихи творил под влиянием произведений Фузули не только малых форм, но и эпических произведений поэта. В статье исследуется влияние шедевра Фузули «Лейли и Маджнун» на месневи «Варга и Гюльша» Месихи. Появление множественных общих моментов произведения «Варга и Гюльша» Месихи с месневи Фузули «Лейли и Маджнун» позволяет нам проследить влияние Фузули в эту эпоху. Мы можем с уверенностью заявлять, что в эпическом жанре XVII века прослеживалась и развивалась литературная школа Фузули.

A.Mahmudova

**The influence of Fuzuli on the work of Mesihi
Summary**

The work of Ruknaddin Masud Mesihi, one of the representatives of the seventeenth-century Fuzuli literary school, became an important milestone in the development of this literary school. The literary school of Fuzuli was mainly based on the work of the ghazal, and those who followed him learned from the works of Fuzuli under the influence of the ghazals of the poet. Mesihi created under the influence of the works of Fuzuli not only small forms, but also the epic works of the poet. In this article we research the influence of the masterpiece Fuzuli's "Leyli and Majnun" on the masnavi "Varga and Gulsha" by Mesihi. The appearance of the multiple common moments of the work of "Varga and Gulsha" by Mesihi from Fuzuli's masnavi "Leyli and Majnun" allows us to trace the influence of Fuzuli in this century. We can state with confidence that the literary school of Fuzuli was traced and developed in the epic genre of the 17th century.

Rəyçi: Azizağa Nəcəfov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent